

HANKOVSKY TAMÁS

*Fichte számvetése Reinhold filozófiájával az Aenesidemus-
recenzióban*

Hogy megértsük Fichte tudománytanát, a projektet, amelyen két évtizeden keresztül lankadatlanul dolgozott, célszerűnek tűnik korai főművével, *A teljes tudománytan alapjával* kezdeni. Fichte későbbi írásai ugyanis az ebben kijelölt feladatokat próbálják teljesíteni, és az ebben lefektetett alapokra támaszkodnak. Csakhogy e könyv háttérismeretek nélkül rendkívül nehéz olvasmány. Annak ellenére, hogy azt a látszatot kelti, hogy megértéséhez semmilyen előzetes tudásra nincs szükség, hiszen egyetlen bizonyítást nem igénylő alaptételből fejti ki az egész filozófiát, valójában nagyban segíti a megértését, ha ismerjük azt a szellemi horizontot, amelybe illeszkedik. Annál is inkább, mert később Fichte is elismerte, hogy korai tudománytana „túlságosan is magán viseli annak a korszaknak a lenyomatát, amikor íródott, és a filozófia akkori modora is rányomta bélyegét. Ezért van az, hogy nem annyira világos, mint amennyire a transzcendentális idealizmus bemutatásának lennie kellene.”¹

Az említett korszak nem évtizedeket ölel fel, hanem csupán néhány évet az 1780–90-es évek fordulóján. A tudománytan alapgondolatának születése és első kidolgozási kísérlete egyéb fontos szálak mellett kitüntetett módon kötődik az akkori pezsgő filozófiai élet egyik meglehetősen rövid életű jelenségéhez: Karl Leonhard Reinhold elementáris filozófiájának sikeréhez és bukásához. Persze Fichte, aki 1794-es Jénába érkezése előtt keveset tudhatott a Reinhold környezetében ott lefolyt vitákról, és főképp könyvek és recenziók alapján kellett tájékozódnia, csak némi fáziskéséssel, de annál nagyobb önállósággal és kreativitással gondolhatta végig az elementáris filozófia tanulságait. Amikorra 1792 második felében megismerkedett Reinhold e tárgyban 1789–91 között kiadott három jelentős könyvével,² az egyetlen alaptételre épülő filozófia bennük kifejtett eszményének Jénában már alig

¹ „Fichte levele Friedrich Johannsenhez (1801. január 31.)”, in Reinhard Lauth et al. (szerk.) *Johann Gottlieb Fichte Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Stuttgart, Frommann-Holzboog. 1962–2010. (A továbbiakban: *GA*) III. 5. 9. o.

² Karl Leonhard Reinhold, *Versuch einer neuen Theorie des Vorstellungsvermögens*, Prag – Jena, Mauke, 1789.; Reinhold, *Beyträge zur Berichtigung bisheriger Mißverständnisse der Phi-*

voltak hívei.³ Addigra már az a kíméletlen bíráló is napvilágot látott, amely 1793 novemberében végül Fichtét is meggyőzte arról, hogy Reinhold alaptétel-filozófiája menthetetlen, illetve csak alaposan továbbfejlesztett formában tartható. A következő fél évben nagy vonalakban ki is dolgozott egy ilyen javított és radikalizált filozófiai rendszert, és bizonyára nagy meglepetést keltett, amikor 1794 májusában Reinhold megüresedett jénai katedrájára lépve magánelőadásait a távozó professzor programjának újbóli meghirdetésével kezdte: „*Fel kell kutatnunk minden emberi tudás abszolút első, teljességgel feltétlen alaptételét. Bebizonyítani vagy meghatározni nem lehet, ha valóban abszolút első alaptételről van szó.*”⁴

Az a tétel azonban, amelyről Fichte beszélt, korántsem azonos azzal, amelyet elődje állított fel. Mire Fichte megkezdte előadásait, a reinholdi filozófiából, amelyre korábban lelkesedéssel tekintett, alig őrzött meg mást, mint azt az eszményt, hogy a filozófia váljon szigorú tudománnyá,⁵ vagyis egyetlen alaptételre épülő általánosan érvényes és általános érvényű rendszerre. Ennek az eltávolodásnak az oka az a felismerés volt, hogy „a filozófia még Kant és Reinhold munkái után sincs olyan állapotban, hogy tudomány lehessen”,⁶ és Reinhold alaptétele révén nem is tehető azzá. E belátáshoz az *Aenesidemus*, avagy a Reinhold professzor úr által Jénában közzétett elementáris filozófia alapjairól. Továbbá a szkepticizmus védelme az észkritika követelődéseivel szemben című, a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent könyv vezette el, amelyről recenziót írt az *Allgemeine Literatur-Zeitung* részére. A lap alapító szerkesztője a Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete fogadtatásán felbuzdulva még 1792 őszén kérte fel Fichtét, hogy legyen a lap munkatársa,⁷ és ez volt az első mű, amelynek a bírálatát ő 1793 májusában elvállalta, mégpedig azzal az ígérettel, hogy a recenziót „rövidesen küldeni fogja”.⁸ Nem tudjuk, mi volt az oka, hogy ez mégsem így történt. Önmagában nem

losophen, 1. kötet, Jena, Mauke, 1790.; Reinhold, *Ueber das Fundament des philosophischen Wissens*, Jena, Mauke, 1791.

³ Ernst-Otto Onnasch, „Einleitung”, in Karl Leonhard Reinhold, *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*, 1. kötet, Hamburg, Meiner, 2010. XX–XXI. o.

⁴ Fichte, „A teljes tudománytan alapja 1–3. §.”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2011. 55. 3. 9. o. Fordította Hankovszky Tamás.

⁵ Vö. A *Beyträge* ötödik tanulmányának címével: „Über die Möglichkeit der Philosophie als strenge Wissenschaft”.

⁶ „Fichte levélfogalmazványa Johann Friedrich Flatthoz (1793. november vagy december)”, in *GA*, III. 2. 18. o.

⁷ Vö. *GA*, III. 1. 351. sk. o.

⁸ „Fichte levele Christian Gottfried Schützhöz (1793. május 25.)”, in *GA*, III. 1. 409. o.

elég magyarázat, hogy a nyár folyamán a francia forradalomról szóló művének második részén dolgozott, hiszen két másik recenziót így is meg tudott írni.⁹ Lehet, hogy elolvasta a könyvet, és a feladat nagyságával szembesülve döntött a halasztás mellett. Az sem elképzelhetetlen, hogy azért tette félre, mert világossá vált számára, hogy „szerzője nem más, mint *Kinyilatkoztatás-kritikám* recenzense,”¹⁰ vagyis Gottlob Ernst Schulze, akkoriban helmstädti, később göttingeni professzor, akit Fichte jól ismert, hiszen mindketten a Landesschule Pforta diákjai voltak. Schulze bírálata,¹¹ amely a korabeli recenziós orgánumok bevett szokása szerint éppúgy név nélkül jelent meg, mint később az *Aenesidemus*-recenzió, mélyen megbántotta Fichtét, mivel azal vádolta meg, hogy célzatos volt, hogy a könyv első kiadásán nem szerepel a neve, és hátsó szándéktól vezérelve írt Kant stílusában.¹² A levélben, amelyben Fichte 1793 márciusában erről panaszkodott, még semmi sem utal arra, hogy tudta volna, ki intézte ellene a „dühödt támadásokat”. Egy évvel később viszont már sajnálattal állapítja meg, hogy hiába igyekezett személyes érintettsége miatt „szelíden és kíméletesen” bánni Schulze könyvével, az *Aenesidemus*-recenzióba szándéka ellenére több keményebb megfogalmazás is belekerült, amelyekkel két hónap elteltével – némiképp lehiggadva – már elégedetlen.¹³ Elképzelhető, hogy éppen ez az érintettség akadályozta hónapokon át, hogy egyáltalán hozzáfogjon a mű bírálatához.

Akármi is volt a halogatás oka, biztosra vehető, hogy intenzíven csak házasságkötése és nászútja után (vagyis október 31. után) kezdett foglalkozni vele. Egy novemberi levélfogalmazványban így számol be az eseményekről:

Feleségemmel néhány svájci kantont érintő utazást tettem, és csak a múlt hónap végén tértem vissza. Az ön levele sok másikkal együtt fogadott. Ítéld meg, milyen sok halaszthatatlan munka jött össze! Ráadásul közvetlenül ez után egy elszánt szkeptikus olvasása révén arra a világos meggyőződésre jutottam, hogy a filozófia messze van még attól az állapottól, hogy tudomány legyen, és arra kényszerültem, hogy saját addigi rendszeremet feladjam, és egy tarthatóbbat gondoljak ki.¹⁴

⁹ A *Creuzer*-recenzió és a *Gebhard*-recenzió 1793. október végén jelent meg.

¹⁰ „Fichte levele Gottlieb Hufelandhoz (1794. március 8.)”, in *GA*, III. 2. 81. o.

¹¹ *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, 1793. 2. 1. 3–48. o.

¹² „Fichte levele Gottlieb Hufelandhoz (1793. március 28.)”, in *GA*, III. 1. 378. o.

¹³ „Fichte levele Hufelandhoz (1794. március 8.)”, *GA*, III. 2. 81. o.

¹⁴ „Fichte levélfogalmazványa Ludwig Wilhelm Wloemerhez (1793. november)”, in *GA*, III. 2. 14. o.

Más levelek is megerősítik, hogy Fichte csak novembertől foglalkozott Schulze könyvével, köztük az a december közepén írt is, amely értékes adalékokkal szolgál a tudománytan keletkezéséről.

Olvasta az Aenesidemust? Engem hosszú időre összezavart, Reinholdot megbuktatta, Kantot gyanússá tette a szememben, és egész rendszeremet lerombolta. A szabad ég alatt nem lehet lakni! Nem volt mit tenni, újra fel kellett építeni. Ezen dolgozom már vagy hat hete.¹⁵

Fichte nem véletlenül ír múlt időben az építkezésről. A levél ugyanis a folytatásban már az első sikerekről is beszámol, igaz, pár évre becsüli, míg „olyan filozófiánk lesz, amely éppoly evidens, mint a geometria”, vagyis éppúgy a tudomány rangjára emelkedik. E filozófia végső soron ugyanaz lesz, mint a kanti, azzal a különbséggel, hogy Fichte új rendszere Kant eredményeihez végre meg fogja adni az alapokat. 1789. óta ugyanezt kívánta teljesíteni az elementáris filozófia is,¹⁶ Fichte azonban felismerte, hogy Reinhold ez irányú törekvései kudarcot vallottak. Az imént idézett levélből az is világosan kitűnik, hogy miben látja ennek az elsődleges okát:

Nem akarjuk takargatni: a filozófia még mindig szomorú állapotban van; a szabadság körüli legújabb csatározások és a kritikai filozófusok közötti félreértések túlságosan is jól bizonyítják ezt. – Arról az állásponttról, amelyet megalkottam magamnak, a szabadság körüli csatározások nagyon komikusnak tűnnek. Mulatságosnak tűnik, amikor Reinhold a képzetet akarja megtenni mindannak a *genus*ának, ami csak végbemegy az emberi lélekben. Aki így jár el, annak – ha következetes – ismeretlen kell, hogy legyen a szabadság és a gyakorlati imperatívusz; empirikus fatalistává kell válnia.¹⁷

Fichte nemcsak itt tett különbséget Kant és Reinhold között, hanem az ebben az időszakban született más leveleiben, sőt magában a *Recenzió*ban is. Schulze kritikája ugyanis Reinhold esetében megsemmisítőnek bizonyult, Kantot azonban az alapos vizsgálat végül felmentette a könyv vádjai alól. Fichte meggyőződött róla, hogy Kant filozófiája igaz, még akkor is, ha hiányzik ennek az igazságnak a végső megalapozása. Ha sikerülne ezzel is kiegészíteni, akkor nemcsak igaz volna, hanem evidenssé és tudományossá

¹⁵ „Fichte levele Heinrich Stephanihoz (1793. december közepe)”, in *GA*, III. 2. 28. o.

¹⁶ „A második könyvben [a *Versuch* középső részében], amely az általában vett képzelőtehetség tulajdonképpeni elméletét tartalmazza, az ön megismerőképeségről alkotott elméletének tulajdonképpeni premisszáit és *A tiszta ész kritikája* kulcsát látom.” („Reinhold levele Kanthoz [1789. június 14.]”, in Immanuel Kant, *Gesammelte Schriften* [Akademie-Ausgabe], XI. kötet, Berlin – Leipzig, 1922. 60. o.)

¹⁷ „Fichte levele Stephanihoz”, in *GA*, III. 2. 28. o.

is válna. Ezért Reinhold *programja* Fichte számára továbbra is érvényes maradt, sőt, annál aktuálisabb lett, mennél világosabbá vált a filozófia „szomorú állapota”. Ettől eltekintve azonban Reinhold elementáris filozófiája teljesen megsemmisült, amennyiben nemcsak a feladatot kívánta kijelölni, hanem ténylegesen el kívánta végezni a kanti rendszer megalapozását, igazolását, tudományossá és evidenssé tételét. Fichte fokozatosan arra a belátásra jutott, hogy nemcsak a technikai részleteket érintő és ezért orvosolható nehézségei vannak e filozófiának, hanem alapvetően hibás, mert *lehetetlen*, hogy Kant filozófiájának megalapozása legyen, hiszen abban központi helye van a szabadságnak és a „gyakorlati imperatívusznak”, olyannyira, hogy a gyakorlati észnek primátusa van az elméletivel szemben. Ha Reinhold ezt a tényt nem látja, vagy ha nem erre a tényre való tekintettel akarja megalapozni a kanti rendszert, akkor nemcsak sikertelenséggel vádolható, hanem azzal is, hogy valami másnak az alapjait keresi, mint kellene, vagyis nem értette meg Kantot.

December 6-án egy Niethammernek írt levelében Fichte élesen bírálta Reinholdot, ám mivel a címzett Reinhold környezetéhez tartozott, sőt lehetséges utódaként tartották számon, óvatosan kellett fogalmaznia. Hangsúlyozta, hogy „őszinte vallomásom *négyszemközt teszem*”, és nem nevezte néven Reinholdot, de (utólag) aligha lehet kétséges, hogy rá célzott. Miután kifejtette a gondolatot, amely ekkoriban több levelében is feltűnik,¹⁸ hogy Kant nem tárta fel azokat az alapokat, amelyeken filozófiája nyugszik, nem adta meg a premisszákat, amelyek konklúzióit igazolják, így folytatja:

Eddig még senki nem értette meg őt; legkevésbé azok, akik leginkább hitték, hogy értik. Senki nem fogja megérteni, aki nem a saját útján jut el Kant eredményeihez. Akkor aztán csodálkozni fog a világ. [...] Csak egy eredeti tény van az emberi szellemben, amely megalapozza az általános filozófiát és annak két ágát, az elméletit és a gyakorlatit. Kant biztosan ismeri e tényt, de soha nem beszélt róla. Aki megtalálja, tudományként fogja elénk tárni a filozófiát. A megtaláló nem azok közül kerül majd ki, akik siettek, hogy rendszerüket mindjárt *A tiszta ész kritikája* tanulmányozása után lezárják; félek, ezek közül soha senki nem fogja megérteni őt.¹⁹

Ha a gyakorlati ész és a szabadság Kant filozófiájának központi témái, akkor valóban nem érthette meg őt teljes egészében az, aki csak az első kri-

¹⁸ „Fichte levele Friedrich Immanuel Niethammerhez (1793. december 6.)”, in *GA*, III. 2. 20. o.; „Fichte levélfogalmazványa Flatthoz”, in *GA*, III. 2. 18. o.; „Fichte levele Stephanihoz”, *GA*, III. 2. 28. o.

¹⁹ „Fichte levele Niethammerhez”, in *GA*, III. 2. 21. o.

tikára összpontosított. Márpedig Fichte később nyíltan is Reinhold szemére vetette, hogy ő éppen így járt el: „A legbelső meggyőződése szerint [...] Ön a rendszerének kiépítésekor egyedül a *tiszta* (vagyis az elméleti) ész *kritikáját* folytatta, ami a filozófiának nagy kárt okozott.”²⁰ Fichte szerint tehát a kritikai filozófia egészének szem elől tévesztése vezetett ahhoz, hogy Reinhold a képzetet tette meg a legmagasabb fogalomnak, amiből pedig az is logikusan következett, hogy nem tudott elszámolni a „gyakorlati imperatívusszal”.

1793. december elején tehát Fichte már meglehetősen világosan látta, hogyan vélekedjen Kantról és Reinholdról, ennek megfelelően pedig nagy vonalakban azt is látnia kellett, mennyiben fogadhatja el Schulze velük szemben gyakorolt kritikáját, sőt, minden jel arra vall, hogy azt is felismerte, hogyan építhet fel olyan rendszert, amely felette áll az ilyen kritikának. Nem tudjuk pontosan, mikor és milyen gondolati lépéseken keresztül történt e felismerés, vagyis mikorra tehető a tudománytan születése.²¹ Valószínűnek tűnik, hogy azok a visszaemlékezések,²² amelyek szerint Fichte baráti körben később azt mesélte, hogy egy csapásra jutott el a döntő felismeréshez, ha egyáltalán, legfeljebb az új koncepció valamelyik részletét illetően lehetnek hitelesek.²³ Mindenesetre a november végére és december közepére datálható levelek nem tanúskodnak ilyen hirtelen fordulatról, csak egyre maga-

²⁰ „Fichte levele Reinholdhoz (1795. április 28.)”, lásd „Johann Gottlieb Fichte – Carl Leonhard Reinhold levelezése”, (Továbbiakban: „FRL”), *Magyar Filozófiai Szemle*, 2004. 48. 1–2. 73. o. Fordította Weiss János. (GA, III. 2. 315. o.); Vö. „Nos, az én általam felállított egységnek még egy olyan tulajdonsága is van, hogy általa nemcsak a spekulatív és a gyakorlati ész, hanem még az ítélőerő is egy egységbe fonódik, ahogy ennek egyébként lennie is kell. Kant és Ön előtt nem lett volna lehetséges a tudománytan; de én szilárdan meg vagyok győződve róla, hogy ha Ön a rendszerét mindhárom kritika megjelenése után dolgozta volna ki (mint én), akkor Ön találta volna fel a tudománytant. Ön ugyanúgy megtalálta volna az egységet a háromban, mint ahogy megtalálta a spekulatív észben, amelyben pedig éppúgy nem volt adott.” (Fichte levele Reinholdhoz [1795. július 2.], in „FRL”, 81. sk. o. (GA, III. 2. 346. o.))

²¹ Fichte egy helyen az „ész végét” említi. Vö. „Fichte levele Karl August Böttigerhez (1794. január 8.)”, in GA, III. 2. 32. o.

²² Henrich Steffens, *Was ich erlebte. Aus der Erinnerung niedergeschrieben*, IV. kötet, Breslau, Max, 1841. 161. sk. o.; Eduard Fichte, *Johann Gottlieb Fichte. Lichtstrahlen aus seinen Werken und Briefen nebst einem Lebensabriß*, Leipzig, Brockhaus, 1863. 46. o.

²³ A tudománytan felé saját közvetlen állítása szerint Fichte már 1791-ben, Königsbergben megtehette az első lépéseket. A *Második bevezetés a tudománytanba* említést tesz arról, hogy Schulz udvari lelkésszel „bizonytalan elképzelésem, hogy az egész filozófiát a tiszta Énre kell felépíteni, még jóval azelőtt ismerttettem, hogy bennem magamban tisztázódott volna.” (Fichte, „Második bevezetés a tudománytanba”, in Uő. *Válogatott filozófiai*

biztosabban beszélnek arról, hogy Fichte megtalálta a filozófia új fundamentumát, amelyből kiindulva hamarosan, vagyis néhány éven belül az egész filozófia könnyedén kibontható lesz.

Az is csak fokozatosan tudatosult Fichtében, hogy mennyire lesz új az a filozófia, amelyet azután épít fel, hogy szembe kellett néznie Schulze kritikáival. Az hamar világossá vált, hogy Kant rendszeréhez úgy kell viszonyulnia, mint az alapnak a felépítményhez. A reinholdi megalapozási kíséreltet szembeni újszerűsége azonban csak lassan vált nyilvánvalóvá. Erre utal, hogy Fichte kezdetben saját új rendszerét is elementáris filozófiának nevezi. Abban a korábban már idézett levélben például, amelyben először számol be arról, hogy addigi rendszere helyett egy tarthatóbb kidolgozásába fogott, így igazítja helyre a címzettet.

Kant tanulmányozása – vagy ha ő még nem győzi meg önt, akkor egy jövőbeni elementáris filozófia, amely a geometria evidenciáját fogja birtokolni, és amely a filozófia jelenlegi állása alapján már nem sokáig várathat magára – biztosan meg fogja önt győzni arról, hogy [...] az objektív ismeretek teljesen kívül esnek az emberi szellem körén.²⁴

A tudománytan megjelölést Fichte csak később vezette be, ezért az a terjedelmes kézirat, amelyen az *Aenesidemus-recenzió*val párhuzamosan dolgozott, és amely a későbbi tudománytan első vázlatait tartalmazza, a *Saját elmélkedések az elementáris filozófiáról* címet viselte. Amikor e két szöveg írásához hozzáfogott, bizonyára nem sejtette még, sőt talán még akkor sem, amikor november 13-án barátságát keresve először írt Reinholdnak, hogy mire a *Recenzió* elkészül, ennek a barátságnak nem sok alapja marad. 1794. január 15-én, talán ugyanazon a napon, vagy legfeljebb egy-két nappal azután, hogy a *Recenzió*t befejezte, Reinholdnak írt második levelében már kénytelen volt burkoltan a kapcsolatuk előtt álló akadályokra is utalni.²⁵ Már ekkor ahhoz a később naivnak bizonyuló gondolathoz menekült, amelyet egy év

íráskok, Budapest, Gondolat, 1981. 77. o. Fordította Endreffy Zoltán. (GA, I. 4. 225. o.) Fichte máshol arra utal, hogy a tudománytan „azokban az években, amikor ama nemzet [a francia nemzet] külső erői latba vetésével a politikai szabadságot kiharcolta, az önmagammal, a meggyökeresedett előítéletekkel vívott belső harcban keletkezett. [...] Mialatt erről a forradalomról írtam, merültek fel bennem, mintegy jutalomképpen, e rendszer első előjelei és sejtései.” („Fichte levélfogalmazványa [1795. április vagy május]”, in GA, III. 2. 298. o.)

²⁴ „Fichte levélfogalmazványa Wloemerhez”, in GA, III. 2. 16. o.

²⁵ „Fichte levele Reinholdhoz (1794. január 15.)”, in „FRL”, 45. sk. o. (GA, III. 2. 52. sk. o.)

múlva, az elkerülhetetlen konfliktusok közepette teljes nyíltsággal fogalmazott meg:

[én] az Ön rendszerének bevallott ellenfele vagyok. Miért ne lehetne valaki az Ön rendszerének ellenfele és az Ön személyének barátja? Az *Aenesidemus*-ról szóló ítéletemet, úgy gondolom, kimondtam, az Ön számára ebből legalább annyi világossá válhatott, hogy én *de bonne foi* vagyok. A szerző írói érdemeit most ugyan sokkal kevesebbre értékelem, mint akkor, de mégis úgy gondolom, hogy ő megcáfolta az Ön elementár-filozófiáját.²⁶

Ez a nyilatkozat nem feltétlenül van összhangban az *Aenesidemus*-recenzió olvasásakor keletkező első benyomásunkkal. Se az nem szembetűnő, hogy Fichte Reinhold filozófiájára nézve megsemmisítőnek vélné Schulze kritikáját, se az, hogy teljesítményét önmagában véve nagyra értékelné. Igen hamar, már a szöveg harmadánál ezt írja róla:

Ha vizsgálata itt befejeződött volna, akkor kétségkívül jó szolgálatot tett volna a filozófiának, és megőrizhette volna mindazok nagyrabecsülését, akik pártatlanul és önállóan gondolkodnak.²⁷

Innentől kezdve mindössze egyetlen kérdésben ad igazat neki. Ez azonban azért van, mert a *Recenzió* második fele már nem annyira Reinhold filozófiájával, hanem a Kanttal, illetve általában a kritikai filozófiával szemben felhozott érvekkel foglalkozik. A *Recenzió* belső arányai ugyanis nem tükrözik a bírált könyvét, amely viszonylag kis terjedelemben tárgyalta csak Kantot. Sokatmondó, hogy Fichte mégis milyen nagy figyelmet fordít Kantra,²⁸ mint ahogy az is, hogy vele szemben Schulze egyetlen ellenvetését sem fogadja el. A *Recenzió* végére talán már meg is feledkezünk arról, hogy első harmadában Fichte sokszor igazat adott Schulzénak Reinholddal szemben. Erre azért se nagyon emlékszik az, aki csak egyszer olvassa el a szöveget, mert az első harmadban tárgyalt kérdésekben Fichte rendre diplomatikusan nyilatkozik, és többnyire mindkettőjük álláspontjában talál valami igazságot, és ezért visszatekintve könnyen az a téves érzésünk támadhat, hogy Schulze – aki a szöveg második felében már egyértelműen úgy tűnik fel, mint aki folyton

²⁶ „Fichte levele Reinholdhoz (1795. március vagy április)”, in „FRL”, 67. o. (GA, III. 2. 274. sk. o.)

²⁷ Johann Gottlieb Fichte, „Aenesidemus-recenzió (A továbbiakban »Recenzió«)”, *Passim*, 2013. XI. 1. 38. o. Fordította Hankovszky Tamás. (GA, I. 2. 49. o.)

²⁸ Ha találó az a megállapítás, hogy „Schulze azért fordít nagyobb figyelmet Reinholdra, mint Kantra, mert elfogadja Reinhold azon állítását, hogy az elementáris filozófia megalapozza a kritikai filozófiát” (Frederick C. Beiser, *The Fate of Reason. German Philosophy from Kant to Fichte*, Cambridge, Harvard, 1987. 272. sk. o.), akkor talán mondhatjuk, hogy Fichte éppen azért fordul Kant felé, mert nem fogadja el ezt az állítást.

képtelenségeket állít, és félreérti a kritikai filozófiát – Reinholddal szemben is alulmaradt.

Csakhogyan ez éppen fordítva történt. Amiben Fichte Schulzéval ért egyet, az döntő érv az elementáris filozófiával szemben, amiben viszont Reinholddal, az e filozófia sikerének megítélésekor nem sokat nyom a latban. Miután az *Aenesidemus* lapjain vizsgált reinholdi mű, *Az elementáris filozófia alapgondolatainak új kifejtése*²⁹ már az első paragrafusokkal szembeni kritikák súlya alatt összeomlott, Fichte el is tekint tőle, hogy a 15–36. paragrafusok schulzei kritikáját is mérlegre tegye. Olyan recenziót írt, amely csak a tárgyalt könyv első felével foglalkozik. Hogy mit tartalmaz a második fele, és hogy ő mit gondol róla, azt már nem fejt ki. Mivel 1793 végén fokozatosan felismerte, hogy Kant rendszere helyes, Reinhold megalapozási kísérlete viszont menthetetlen, számára már nem volt tétje annak, hogy a könyvpiac egy termékét részletesen ismertesse, sokkal inkább azt akarta megmutatni, mi az, ami a kritikai filozófiából e könyv érvei ellenére is tartható, és mi az, ami nem. Jórészt az utóbbi csoportba tartoznak Reinholdnak azok a gondolatai, amelyekkel többet vagy mást kívánt mondani, mint Kant. E fölött nemcsak azért könnyű elsiklani, mert a *Recenzió* második fele alaposan lerombolja Reinhold kritikusanak tekintélyét, hanem azért is, mert Fichte a *Recenzió* szövegének egészéhez képest hatalmas terjedelemben vázolta vagy legalábbis sejtette saját formálódó tudománytanát, de úgy, hogy akik nem ismerik alaposan Reinhold műveit, nem mindig tudhatják, hogy a Schulze ellen felhozott érvanyag olykor nem Reinholdtól származik, és nem az ő igazát bizonyítja.

Fichte tehát kitűnő retorikai teljesítményt nyújtva úgy komponálta meg szövegét, hogy ne kelljen teljes nyíltsággal kimondania a véleményét Reinhold filozófiájáról, és ne kelljen elismernie, hogy Schulze kritikái olykor Kantot is érzékenyen érintik. Már ebben az írásában is eredményesen alkalmazza azt az érett műveiben is követett stratégiát, hogy azokon a pontokon, ahol Kant filozófiája támadhatónak bizonyult, a hibát nem magában a gondolatban, hanem annak kifejezésében keresse, és a gondolat félreértésének

²⁹ Reinhold először a nagyszabású *Versuch*-ban körvonalazta az elementáris filozófiát, majd a *Beyträge*-k különböző tanulmányaiban, amelyek közül Schulze a harmadikat elemezte.

³⁰ Érdekes ebben az összefüggésben olvasni Fichte első jénai szemeszterében tartott „Ueber Geist, u. Buchstaben in der Philosophie” című előadásait (*GA*, II. 3. 305–367.o.), Fichte itt olyan elméletet fejt ki, amelyből az is következik, hogy a kanti filozófia betűje (ahogy a tudománytan betűje is) pusztán arra való, hogy az olvasó figyelmét olyan irányba

minősített kritikával egyszerűen saját Kant-értelmezését állította szembe. A „szellem és a betű” ilyen megkülönböztetése³⁰ révén nemcsak Schulze támadásait védhette ki, hanem saját filozófiáját is pozícionálni tudta. „Kant *szellemén* túl nincs tere semmiféle vizsgálódásnak: mélyen meg vagyok győződve, hogy homályosan minden vizsgálódása azokon az alaptételeken nyugszik, amelyeket én *világosan és meghatározott* módon kívánok felállítani. Azt remélem azonban, hogy a *betűjén* túl tudok lépni” – írja Fichte egy 1794. áprilisi levelében, ahol a megelőző bekezdésben Reinholdhoz fűződő viszonyát tisztázza.

Örülök, hogy az *Aenesidemus-recenzió* sokak figyelmét felkeltette, és hogy tettett önnek, ahogyan Reinholdról beszéltem benne. Megvallom, régóta zavarban voltam, hogyan viselkedjem ezzel a nagy önálló gondolkodóval és jóra való emberrel szemben, mivel homlokegyenest ellent kellett mondanom neki, és meg kellett mutatnom rendszere elégtelen voltát.³¹

Ez után Fichte ismét kifejezi reményét, hogy filozófiájuk különbözősége ellenére is jó barátok lehetnek Reinholddal.

Ez azonban nem így történt. Miután Reinhold elolvasta a február közepén megjelent *Recenziót*, és Fichte március 1-ji leveléből megtudta, ki a szerzője, közel egy évig nem válaszolt neki. Legközelebbi levele már a filozófiájuk különbségéből eredő emberi konfliktusból született. Reinhold előtt nyilvánvalóan egy pillanatig sem maradt rejtve, hogy a *Recenzió* vele szemben foglal állást, már csak azért sem, mert Fichte 1794. január 15-i levele óta aligha számíthatott másra. Az akkori udvarias utalás is elég volt ugyanis, hogy pontosan megértse, miért siet Fichte közölni, hogy nem csak árnyalatnyi eltérést lát gondolkodásmódjuk között. „Az Ön levele [...] többre és nagyobb dolgokra szeretne felkészíteni egem”³² – válaszolta még azelőtt, hogy a *Recenziót* olvashatta volna. Fichtének is tudnia kellett, hogy Reinhold előtt nem titkolhatja a véleményét: bizonyára valóban ez volt az oka annak, hogy a felfogásbeli különbségeket a bensőséges szeretetre és a személyes tiszteletre hivatkozva már jó előre ellensúlyozni próbálta.

terelje, hogy az maga is eljusson bizonyos gondolatokhoz, vagy hogy az olvasót arra ösztönözze, hogy szabadon végrehajtsa bizonyos cselekvéseket, amelynek megfigyelése révén a megfelelő gondolatokhoz jut. Ebben az elméletben a betű nem hordozója a szellemnek, és a filozófia szavai sem fejeznek ki gondolatokat, hanem pusztán alkalmat kínálnak arra, hogy megfelelő gondolatokat hozzunk létre magunkban. Ebből az is következik, hogy Kant és Fichte terminológiájának vagy egyes téziseik megfogalmazásbeli különbsége nem érv a filozófiájuk azonosságával szemben.

³¹ „Fichte levele Karl August Böttigerhez (1794. április 2.)”, in *GA*, III. 2. 92. sk. o.

³² „Reinhold levele Fichtéhez (1794. február 6.)”, in „FRL”, 46. o. (*GA*, III. 2. 62. o.)

De miért ragaszkodott a barátságukhoz, és miért kívánta a *Recenzió*ban legalább a látszatát fenntartani annak, hogy Schulze könyve nem diadal-maskodott Reinhold felett, ha annyira elhibázottnak tartotta az elementáris filozófiát? Valószínűleg azért, mert ennek ellenére valóban tisztelte a szerzőjét. Fichte meglehetősen nehéz helyzetben volt, amikor nyilvánosan számot kellett vetnie Kant, Reinhold és Schulze filozófiai érdemeivel, miközben önmagának is helyet követelt a filozófia beteljesítésének munkájában.³³ Jóllehet 1793 végére meggyőződött róla, hogy a kanti filozófia szellemében helyes, el kellett ismernie, hogy Schulze legalább a betűjét jogosan támadja. És jóllehet be kellett látnia, hogy az elementáris filozófia nem védhető Schulze ellenvetéseivel szemben, azt is világosan látta, hogy helyes volt Reinholdnak az a törekvése, hogy azáltal tegye támadhatatlanná és egyszersmind érthetővé a kritikai filozófiát, hogy megalapozza, vagyis hogy a tudomány rangjára emeli, és programja a legkevésbé sem vesztett fontosságából csak azért, mert a megvalósítására tett első kísérlet kudarcot vallott. Fichte mindhárom filozófusnak adósa volt, és a *Recenzió* írásakor az egyik nehézséget éppen az jelentette, hogy mindegyikükkel szemben igazságos legyen, miközben kétséget sem hagy afelől, hogy a kritikai filozófia alapeszméi egy sikeres megalapozás révén legalábbis a jövőben kiállhatják majd a szkepticizmus minden támadását. A legkevésbé talán Schulzéval szemben volt igazságos. Az iránta érzett nagyrabecsülést, amelyről a Reinholdnak írt levélben olvasunk, a *Recenzió* szövegének egésze nem tükrözi. Ennek ellenére Fichte tisztában volt vele, hogy nem kevesebbet köszönhet az *Aenesidemus*nak, mint hogy megszabadította néhány téves elképzelésétől. Schulze szkepszise valódi nehézségekre mutatott rá, és éppen ezzel tette lehetővé Fichte számára, hogy felébredjen „dogmatikus szendergéséből”, hogy jobban megértse Kantot, és új módon fogjon hozzá a kritikai filozófia megalapozásához, vagyis Reinhold programjának megvalósításához. A következő hónapokban, években újra meg újra elismerte Schulze jelentőségét mind saját filozófiai fejlődése, mind a tudománytan megértése szempontjából. *A teljes tudománytan alapja* érthetlenségével kapcsolatos első panaszokat például 1795-ben azzal próbálta magyarázni, hogy az olvasók nem mentek keresztül a „kritikai szkepticizmus”³⁴ iskoláján.

³³ Vö. Daniel Breazeale, „Fichte’s Aenesidemus Review and the Transformation of German Idealism”, *The Review of Metaphysics*, 1981. 34. 3. 548. sk. o.

³⁴ „Kissé más Hume, Maimon és Aenesidemus kritikai szkepticizmusa, amely az eddigi alapok elégtelen voltát fedi fel, és éppen ezzel jelzi, hogy hol lelhetők fel a megfelelők. Ezzel

Aki még nem értette meg Hume-ot, Aenesidemust (ahol igaza van) és Maimont, és nem jutott dűlőre velük az általuk felvetett kérdésekben, az még nem érett meg a tudománytanra. A tudománytan olyan kérdésre ad választ, amelyet az ilyen ember még fel sem tett magának.³⁵

Az első tudománytani írások és a *Recenzió* szoros tematikus kapcsolata valóban arra utal, hogy Fichte filozófiájának több fontos tézise is az *Aenesidemus* szkepszisével való szembesülés során formálódott. A tudománytan Fichte értelmezésében úgy különbözik a kanti filozófiától, hogy ez utóbbi szellemét határozottabban érvényre juttatva megválaszolja Schulze azon szkeptikus kérdéseit is, amelyek legalábbis Kant betűjével szemben joggal felvethetők voltak, és abban különbözik az elementáris filozófiától, hogy a reinholdi program megvalósítása közben eleve figyelembe veszi és hatástalanítja Schulze azon ellenvetéseit, amelyekkel szemben Reinhold elmélete tehetetlennek bizonyult. Ez utóbbiak közül a tudománytan szempontjából azok voltak a legfontosabbak, amelyek az elementáris filozófia alaptételét, az úgynevezett tudattételt („a tudatban a szubjektum a képzetet megkülönbözteti a szubjektumtól és az objektumtól, ugyanakkor mindkettőre vonatkoztatja is”)³⁶ támadták.

Korábban már láttuk, hogy Fichte szemében az elementáris filozófiájának van egy alapvető hibája, amely nem a kidolgozás részletkérdéseivel függ össze, hanem azzal, hogy Reinhold elvételi a kanti filozófia szellemét, mert nem veszi észre a gyakorlati ész kitüntetett jelentőségét. Ez a hiba nem más, mint hogy alaptétele a képzettel és a képzetalkotással kapcsolatos, vagyis az elméleti ésszel és az elméleti filozófiával, a képzetalkotáson túlmenő cselekvéshez és a gyakorlati észhez azonban nincs köze. Így a kanti filozófiát megalapozni hivatott elementáris filozófia is „csak az elméleti képességre

a szkepticizmussal a tudomány mindenképpen nyer, még ha nem is mindig tartalmilag, de a forma szempontjából bizonyosan – és rosszul ismeri a tudomány előnyeit az, aki megtagadja az éles eszű szkeptikustól a neki kijáró elismerést.” (Fichte, „A teljes tudománytan alapja”, 28. o. {GA, I. 2. 280. o.})

³⁵ Fichte: [Wer Hume, Aenesidemus wo er recht hat, u. Maimon noch nicht verstanden...] Lásd GA, II. 3. 389. o.; Vö. „Ezen értekezés szerzőjét az új szkeptikusok, főként Aenesidemus, valamint az elsőrangú maimoni írások elolvasása meggyőzte arról, ami számára már korábban is igen valószínűnek tűnt; mégpedig, hogy a filozófia még a legéleselméjűbb férfiak legújabb fáradozásai ellenére sem emelkedett az evidens tudomány rangjára.” (Fichte, „A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról”, in Felkai Gábor, *Fichte*, Budapest, Kossuth, 1988. 185. o. Fordította Felkai Gábor. {GA, I. 2. 109. o.})

³⁶ Reinhold, *Beyträge*, 167. o.

vonatkozik”, következésképpen nem lehet „*minden filozófia fundamentuma*”.³⁷ Ezért írja Fichte mindjárt 1794. március 1-én Reinholdnak:

Az Ön tudatra vonatkozó tételét nem tudom felruházni olyan ismertetőjegyekkel, amelyekkel véleményem szerint az alaptételnek (melyben egyébként teljesen egyetértünk) rendelkeznie kellene. Számomra ez olyan tantétel, amelyet magasabb tételek bizonyítanak és határoznak meg. Az Ön *Beiträge*inek második részétől különösen arra vonatkozóan várok felvilágosítást, hogy miből akarja Ön levezetni a gyakorlati filozófia alapjául szolgáló kategóriákat.³⁸

Egy évvel később Fichte már nyíltabban fogalmaz:

Önnek, ha felállította a teljes filozófia fundamentumát, az érzést és a vágyóképességet alárendelt valóságokként a megismerési képességből kell levezetnie.³⁹

Ez azonban egyenértékű azzal, hogy Reinholdnál eltűnik a gyakorlati ész primátusa az elméletivel szemben, holott ez Kant filozófiájának egyik lényegi sajátossága volt.

Schulze, bár részletesen bírálta a tudattételt, nem kifogásolta, hogy az a legjobb esetben is csak az elméleti filozófia megalapozását tenné lehetővé. Más szóval, ő is úgy véli, hogy „az alaptétel nem lehetne más, mint az, amelyik minden fogalom legmagasabbikát, a képzet és az elképzelhető fogalmát rögzítené és határozná meg”.⁴⁰ A Reinholddal való egyetértése ezen a ponton nem is meglepő, ha Fichte jól látja, hogy Schulze sem „fogta fel eléggé az elméleti és a gyakorlati filozófia közötti valóságos különbséget”.⁴¹ Fichte viszont elutasította, hogy a gyakorlati képességeket az elméletiektől tegyék függővé, hiszen mindkettőt „az általában vett szubjektivitás”⁴² alá kívánta rendelni. Ezért igyekezett Schulze tudattétellel szemben tett ellenvetéseit úgy értelmezni, mint amelyek véső soron azzal függenek össze, hogy

³⁷ „Fichte levele Reinholdhoz (1795. április 28.)”, in „FRL”, 71. o. (GA, III. 2. 314. o.) Talán Fichte korai főművének címe is polemikus: műve a teljes filozófiának az alapját tartalmazza, vagyis az elméleti és a gyakorlati filozófiáét egyaránt, nem csak az elméletiét, mint Reinholdé.

³⁸ „Fichte levele Reinholdhoz (1794. március 1.)”, in „FRL”, 49. o. (GA, III. 2. 78. o.) Az idézet első mondata gyakorlatilag Schulze egyik állítását ismétli meg. Vö. [Gottlob Ernst Schulze], *Aenesidemus oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementar-Philosophie*, [H. n.], 1792. 59. o.

³⁹ „Fichte levele Reinholdhoz (1795. április 28.)”, in „FRL”, 72. o. (GA, III. 2. 314. o.) (A fordítást módosítottam – H. T.)

⁴⁰ „Recenzió”, 33. o. (GA, I. 2. 43. o.)

⁴¹ Uo. 47. o. (GA, I. 2. 63. o.)

⁴² „Fichte levele Reinholdhoz (1795. április 28.)”, in „FRL”, 72. o. (GA, III. 2. 314. sk. o.)

Reinhold alaptétele alkalmatlan a *gyakorlati* filozófia megalapozására. Mielőtt az egyes ellenvetések vizsgálatába kezdene, óvatos hipotézisnek álcázva előre is bocsátja: Mindaz, ami „felhozható a tudattétellel mint a teljes filozófia *első* tételével szemben, ahhoz a feltételezéshez vezet, hogy a teljes filozófiához, és nem pusztán az elméletihez, tartoznia kell egy a képzetnél *magasabb* fogalomnak is”.⁴³

Schulze első ellenvetését,⁴⁴ amely szerint az ellentmondás elve a tudattétel felett áll, Fichte még elháríthatónak tekinti, jóllehet később, saját filozófiájában már olyan viszony kidolgozására törekszik, ahol a logika *formális* alapelveit is a tudománytan alaptételei alapozzák meg.⁴⁵ Bizonyára ez a koncepció lebegett a szeme előtt a *Recenzió* írásakor is, mert ahelyett, hogy egyszerűen Reinholdnak adott volna igazat, és elutasította volna Schulze kritikáját, így folytatta:

Ha Aenesidemus figyelmeztetése bármilyen értelemben is helyes, akkor az ellentmondás elvének – annak ellenére, hogy ezt sehol sem mondja ki világosan – a *formális* mellett *reális* érvényt is kell tulajdonítania, vagyis el kell fogadnia vagy fel kell tételeznie valamilyen tényt az elmében, amely ezt az elvet eredetileg megalapozza.⁴⁶

Schulze valóban kizárólag formálisnak tekintette az ellentmondás elvét, és a tudattételt is csak formális értelemben rendelte alá neki. Második ellenvetését,⁴⁷ amely a tudattétel anyagának meghatározatlanságát mutatja ki, még csak nem is kapcsolta össze a tétel formáját érintő első ellenvetéssel, azt pedig végképp nem állította vagy sugallta, hogy a tudattétel anyagát az ellentmondás elve vagy más logikai elv határozná meg. Csak annyit bizonyított Fichte számára is meggyőző módon, hogy a tudattételben szereplő fogalmak (különösen a vonatkoztatás és a megkülönböztetés fogalmai) sem önmagukban, sem azáltal nem meghatározottak, hogy a tudattételben össze vannak kapcsolva. Fichte felvetése tehát – amely szerint a reális érvénnyel felruházott ellentmondás elve határozná meg (az ellentét fogalma révén) a megkülönböztetés fogalmát, illetve az azonosság elve (az azonosság fogalma

⁴³ „Recenzió”, x. o. (GA, I. 2. 43. o.)

⁴⁴ [Schulze], *Aenesidemus*, 59–64. o.

⁴⁵ Vö. Fichte, „A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról”, 215–218. o. (GA, I. 2. 137–140. o.); Fichte, „A teljes tudománytan alapja”, 14., 18. és 22. o. (GA, I. 2. 261., 267. és 272. o.)

⁴⁶ „Recenzió”, x. o. (GA, I. 2. 43. sk. o.)

⁴⁷ [Schulze], *Aenesidemus*, 63–69. o.

révén) a vonatkoztatás fogalmát – sokkal többet mond, mint amennyit Schulze bizonyított. A reális érvénnyel is bíró logikai elvek gondolata néhány hónap múlva a tudománytan egyik tartóoszlopává válik. Fichte a *Recenzió*ban egyelőre két ilyen alapelvet említ. Hogy fel kell-e tételeznünk ezek felett vagy velük egy szinten álló további hasonló tételeket, vagy az egyik maga az alaptétel, míg a másik alárendelődik neki,⁴⁸ a *Recenzió*ból még nem derül ki, csak annyi, hogy a tudattétel megalapozására együttesen alkalmasak lehetnek.

Ennél kevesebb is elég azonban ahhoz, hogy Fichte kimondhassa ítéletét az elementáris filozófia kudarcáról.⁴⁹ Hiszen még ha nem is tudnánk semmit arról a tételről, amely a tudattétel felett áll, és még ha Reinholdnak minden más kérdésben igaza is volna, Fichtének akkor is el kellene fogadnia Schulze kritikáját, hogy a tudattétel legalábbis tartalmában meghatározásra szorul, vagyis nem lehet alaptétel, csak levezetett tantétel, és így a rá épülő elementáris filozófia is nélkülözi a megalapozást. Egy alap nélküli filozófia pedig nem alapozhatja meg a kanti filozófiát nemhogy a maga teljességében, de még az elméleti részét sem. Egyelőre viszont se Schulze kritikájából, se Fichte feltételezéséből, hogy a tudattétel két reális érvénnyel felruházott logikai alapelv segítségével volna megalapozható, nem derül ki, hogy ez a mélyebb megalapozás miért és mennyiben lehetne kitüntetett módon és az elméleti filozófia közbeiktatása nélkül a gyakorlati filozófia alapja is. Schulze további ellenvetései azonban alkalmat adnak arra, hogy Fichte erre is utaljon.

Schulze szerint a tudattétel szintetikus tétel, ahol a szintézis alapja az a *tapasztalat*, hogy „a tudat egyes megnyilvánulásaihoz hozzátartozik egy képzet, egy objektum és egy szubjektum, továbbá az elsőnek a két utóbbira való vonatkoztatása”.⁵⁰ Bár Fichte azt állítja, hogy Reinhold a tudattételt analitikusnak tartotta,⁵¹ elismeri, hogy az, amiről a tudattétel beszél, vagyis a tudat valamely aktusa, szintézist valósít meg. Csakhogy – teszi fel Fichte a szójátéknak ható kérdést – „hogyan gondolható el *szintézis* előfeltételezett

⁴⁸ A teljes tudománytan alapjából tudjuk, hogy az azonosság reális tételének legalább részben alárendelődik a reális érvényű ellentmondás elve. Vö. Hankovszky Tamás, „Fichte jénai tudománytanának kiindulópontja”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2011. 55. 3. 33–37. o.

⁴⁹ „Az eddig elmondottakból láthatólag az következik, hogy Aenesidemus [...] ellenvetése[i...] nagyon is érintik a tudattételt mint minden filozófia első alaptételét [...], és szükségessé teszik annak új megalapozását.” Ezért mondja Fichte a következő bekezdésben, hogy ha Schulze „vizsgálata itt befejeződött volna, akkor kétségkívül jó szolgálatot tett volna a filozófiának”. „Recenzió”, 38. o. (GA, I. 2. 49. o.)

⁵⁰ [Schulze], *Aenesidemus*, 75. o.

⁵¹ Állítását talán Reinhold, *Ueber das Fundament*, 77. oldalára alapozta.

tézis és antitézis nélkül?”⁵² Ezekre az előzetes aktusokra csak akkor lehet szükség, ha olyan szintézisről van szó, amely nem a szemléletben *adott* sokféleséget egyesíti, mégpedig egyebek mellett azért nem, mert a kanti filozófia alapjait olyan szintézisben kell keresni, amely logikailag megelőzi a szemléletet. Itt tehát a transzcendentális filozófia végső alapjainál járunk. Ennek megfelelően a szóban forgó tézis *A teljes tudománytan alapja* első alaptételben szereplő ént tételezi, az antitézis pedig a második alaptételben szereplő nem-ént.

Ha a tételezés és a szembeállítás (antitézis) aktusaiból kiindulva magyarázzuk a szintézist, amelyről a tudattétel beszél, akkor a tudattétel nem alaptétel, hanem levezetett tantétel lesz, és azok a tételek határozzák meg, amelyek a tézisről és az antitézisérről szólnak, és amelyek végső soron nem mások, mint a logika reális érvénnyel bíró, korábban említett alapelvei. *A teljes tudománytan alapja* ennek megfelelően a tudattétel alapfogalmát, a képzetet, amely Reinholdnál „minden fogalom legmagasabbika” és az (elméleti) filozófia kiindulópontja volt, csak az elméleti filozófiának szentelt rész lezárásaként, a könyv közepén vezeti le.⁵³ Ha viszont Reinholddal együtt úgy gondoljuk, hogy „e tétel mint első alaptétel minden filozófia csúcsán áll”,⁵⁴ vagyis nem tantétel, akkor el kell fogadnunk, hogy igazságát egy tény,⁵⁵ vagy ahogy Schulze mondta, egy tapasztalat garantálja, maga a tétel pedig e tény és a rá vonatkozó tapasztalat esetleges vonásaitól való absztrakció révén állítható fel. Természetesen nem a külső érzék útján szerzett tapasztalatra kell itt gondolni, hanem arra az „empirikus önmegfigyelésre”,⁵⁶ amellyel számba vesszük tudatunk működését, és benne vonatkoztatást és megkülönböztetést, szubjektumot és objektumot, valamint képzetet találunk. Míg a Fichte által javasolt megoldás egy fölérendelt alaptételből bizonyíthatja a tudattételt, az elementáris filozófia csak azzal tudja magyarázni azt a jelenséget, hogy a tudattétel „ellentéte még csak el sem gondolható”,⁵⁷ hogy „nem következtetés, hanem a tudat tényére való pusztán reflexió révén” tudjuk,⁵⁸ illetve, hogy „semmi mást nem állít, mint azt a cselekvést, amely a tudatban végbe-

⁵² „Recenzió”, 35. o. (GA, I. 2. 45. o.) Vö. Fichte, „A teljes tudománytan alapja”, 25. o. (GA, I. 2. 276. o.)

⁵³ A „Deduktion der Vorstellung” című fejezetben. GA, I. 2. 369–384. o.

⁵⁴ „Recenzió”, 36. o. (GA, I. 2. 46. o.)

⁵⁵ Vö. Reinhold, *Beyträge*, 143. és 167. o.; Reinhold, *Ueber das Fundament*, 80. o.

⁵⁶ „Recenzió”, 36. o. (GA, I. 2. 46. o.)

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ Reinhold, *Ueber das Fundament*, 78. o.

megy, és amelyet a tudatra való reflexió által mindenki közvetlenül valóságosnak ismer el”.⁵⁹

Fichte szerint viszont, legyen bár mégoly kétségbevonhatatlan, egyetlen tényt sem szabad a filozófia alapjának megtenni. Hiszen – mint a korábban idézett levélrészlet mondja – „aki így jár el, annak – ha következetes – ismeretlen kell, hogy legyen a szabadság és a gyakorlati imperatívusz; empirikus fatalistává kell válnia”. Egy tény ugyanis mindig más tényektől függ, a tudománytan azonban nemcsak hogy meg akarja őrizni a gyakorlati ész primátusát, hanem egyenesen „a szabadság rendszere”⁶⁰ kíván lenni. Ebből következik Fichte diagnózisa az elementáris filozófiáról:

Az első téves előfeltételezés, amely a tudattétel minden filozófia alaptételeként való lefektetéséhez vezetett, bizonyára az volt, hogy egy tényből kell kiindulni. Kétségtelen, hogy reális, és nem pusztán formális alaptételre van szükség, egy ilyennek azonban [...] nem feltétlenül egy *tényt* [Thatsache] kell kifejeznie. Kifejezhet egy *tettcselekvést* [Thathandlung] is.⁶¹

Egy tettcselekvés ugyanis olyan tézis vagy tételezés, amelyben „egy és ugyanaz a produktum, a cselekvés és a cselekvő”,⁶² olyan végső azonosság, amelyben eredeti tartalommal rendelkezik minden vonatkoztatás princípiuma, az azonosság logikai elve. A tettcselekvés fogalmában tehát egybekapcsolódnak a születő félben lévő fichte tudománytannak a *Recenzió*ban eddig kimutatott alapgondolatai: a reális érvényű, a filozófia tartalmát és formáját egyaránt meghatározni képes logika és a szintézist lehetővé tevő tézis.

Mindezen gondolatok mélysége és hordereje azonban csak *A teljes tudománytan alapja* felől visszatekintve válik világossá. Innen nézve könnyen belátható, miért tud többet teljesíteni a gyakorlati filozófia vonatkozásában a filozófia megalapozásának fichte kísérlete, mint az elementáris filozófia, vagyis hogy Schulze kifogásai „a tudattétellel mint a teljes filozófia *első* tételével szemben” mennyiben vezetnek éppen egy olyan magasabb tétel felé, amely a gyakorlati filozófiát is megalapozhatja. A *Recenzió* ezzel kapcsolatban csak Schulze Kant „morálteológiájával” szemben felhozott érveit bírálva tesz további utalásokat, de ekkor is olyanokat, amelyek csak a tudománytan ismeretében érthetőek igazán. Amikor Fichte a gyakorlati ész

⁵⁹ Reinhold, *Beyträge*, 144. o.

⁶⁰ „Fichte levélfogalmazványa (1795. április vagy május)”, in *GA*, III. 2. 298. o.

⁶¹ „Recenzió”, 36. o. (*GA*, I. 2. 46. o.)

⁶² Fichte, „Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre”, in *GA*, I. 2. 393. o.

fogalmát értelmezi, olyan ellentétre hivatkozik, amelynek egyik tagja az én mint intelligencia, amely „csak egy intelligibilis valamire való vonatkozásban *van*, és ennyiben függőként létezik”, a másik tagja viszont az az én, amely „*van, mert van, és az, ami, [...] önmagát tételező, teljességgel önálló és független*”.⁶³ Ez utóbbi énről beszélt a *Recenzió* az azonosság, a tézis, és a tettselekvés fogalmaival, és ez szerepel *A teljes tudománytan alapja* első alaptételében is. Mivel Fichte szerint az ész annyiban gyakorlati, amennyiben arra törekszik, hogy az intelligens ént a tudománytan abszolút énjéhez közelítse, a gyakorlati filozófia csak úgy alapozható meg, ha az alaptétel ez utóbbi énről, a gyakorlati ész végső céljáról szól. A teljes filozófia meg-alapozására nem alkalmas a képzetalkotó tehetség elmélete és a megismerő szubjektumra reflektáló tudattétel, hanem „az általában vett szubjektivitásig” kell előrenyomulni. Fichte *Aenesidemus-recenziójának* jelentősége abban áll, hogy a kortársak filozófiájának tanulságaiból itt kristályosodik ki e szubjektivitás gondolata, vagyis *a teljes*, tehát az elméleti és a gyakorlati filozófiát egységes egészként tárgyalni képes *tudománytan alapja*.

⁶³ „Recenzió”, 48. o. (*GA*, I. 2. 65. o.); Vö. Fichte, „A teljes tudománytan alapja”, 13. sk. o. (*GA*, I. 2. 260. o.)